

О. В. БАСАЙ

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА З ПРЕДМЕТОМ ТА НОРМАМИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Досліджується співвідношення принципів цивільного права з предметом та нормами цивільного права. Зроблено висновок, що принципи цивільного права, його предмет та норми знаходяться у тісному діалектичному зв'язку, взаємозалежні. Принципи пронизують усі структурні елементи цивільного права, визначають особливості регулювання відносин, які складають його предмет, та зміст цивільно-правових норм.

Ключові слова: принципи, норми, цивільні відносини, предмет, засади цивільного законодавства.

Исследуется соотношение принципов гражданского права с предметом и нормами гражданского права. Сделан вывод, что принципы гражданского права, его предмет и нормы находятся в тесной диалектической связи, взаимозависимы. Принципы пронизывают все структурные элементы гражданского права, определяют особенности регулирования отношений, которые составляют его предмет, и содержание гражданско-правовых норм.

Ключевые слова: принципы, нормы, гражданские отношения, предмет, основы гражданского законодательства.

The ratio of principles of civil law with a subject and norms of civil law is investigated. The conclusion is drawn that principles of civil law, its subject and norms are in close dialectic connection, are interdependent. Principles penetrate all structural elements of civil law, define features of regulation of the relations which make its subject, and the content of civil-law norms.

Key words: principles, norms, civil relations, subject, bases of the civil legislation.

Юридичні принципи є основними засадами, що характеризують особливості даної системи права, в них виражені головні ідеї, які пронизують всі її клітинки та структурні підрозділи¹. Як зазначав у своїй фундаментальній роботі «Предмет і система радянського цивільного права» С. Н. Братусь, принципи (під якими він пропонував розуміти провідні начала, закони даного руху матерії або суспільства, а також явища, включені в ту або іншу форму руху) не слід плутати ні з економічними законами, ні з правовими нормами й інститутами. Він відзначав, що основні принципи якої-небудь галузі права ми повинні знайти в самих нормах, що становлять в сукупності дану галузь; якщо ж там принципи прямо не сформульовані, вони повинні бути знайдені із загального значення норм².

Такий підхід надає актуальності визначенню співвідношення принципів та норм цивільного права, а також співвідношення принципів цивільного права з його предметом та методом.

Проблеми принципів права досліджувались такими вченими, як І. А. Покровський, Г. Ф. Шершеневич, К. П. Победоносцев, Д. Й. Меєр, В. П. Грибанов, С. С. Алексєєв, О. С. Йоффе, О. О. Красавчиков, С. Н. Братусь, А. М. Колодій, О. Г. Комісарова, Н. П. Асланян, Г. В. Свердлик, О. А. Кузнецова, А. В. Луць, Є. О. Харитонов, Р. Б. Шишка та ін. Проте єдності з цього питання у наукових колах так і не було досягнуто, що зумовлює необхідність проведення подальших досліджень.

Отже, метою статті є визначення співвідношення принципів цивільного права з його предметом та нормами, виявлення впливу принципів цивільного права на зміст цивільно-правових норм.

У радянській юридичній науці предметом цивільного права визнавались насамперед майнові відносини³. Слід зазначити, що сьогодні цей підхід зберігається лише частково. Значну увагу законодавець приділяє також охороні та регулюванню особистих немайнових відносин.

Як відомо, будь-яка галузь права сукупністю своїх норм покликана регулювати певні суспільні відносини, що становлять її предмет. Тому предмет правового регулювання – це те, на що спрямована регулююча сила норм права. Своєрідність цієї або іншої галузі права зумовлюється особливістю її предмета⁴.

Відповідно до ст. 1 ЦК України цивільне законодавство регулює особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників. Саме ці основні принципи і відображають специфіку відносин, що складають предмет цивільного права.

При визначенні специфіки відносин, що регулюються цивільним правом, слід зазначити, що майнові відносини є вольовими відносинами власності. Але всі відносини власності мають майнову форму. Отже, там, де об'єкти вилучені з цивільного обороту, вольові відносини власності, які виникають з приводу цих об'єктів, складаються вже як організаційно-управлінські, й майновими вони не можуть бути (наприклад, об'єкти водного, гірського, земельного й іншого законодавства).

Визначаючи суть майнових відносин, важливо вказати на те, що це є один із способів існування вольових відносин власності (статика і динаміка) в умовах розвинутого товарного виробництва з приводу матеріальних благ як товару, в якому суб'єкти знаходяться в рівному становищі. У предметі ряду галузей права можуть бути наявними майнові відносини, але лише на правах окремого і такого, що не визначає, елементу. І лише в предметі цивільного права майнові відносини як такі мають місце. Тому в ч. 2 ст. 1 ЦК України закріплено, що «до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій, а також до податкових, бюджетних відносин, цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не передбачене законодавством». Представляється, що вказані тут відносини названі майновими умовно, оскільки не вони зумовлюють в цілому адміністративні, фінансові, податкові й інші відносини, засновані на владі-підпорядкуванні. У них присутні лише майновий елемент (грошова оцінка, наприклад, штрафу)⁵.

Іншою складовою предмета цивільного права є особисті немайнові відносини, які можуть бути пов'язані або не пов'язані з майновими. При цьому щодо немайнових відносин, не пов'язаних з майновими, використовуються лише охоронні правові механізми, тоді як для майнових і пов'язаних з ними немайнових відносин на передній план висуваються саме регулятивні засади. Охоронні ж засоби використовуються при порушенні регульованих позитивних відносин⁶.

В останніх дослідженнях предмета цивільного права зазначається, що предмет цивільного права включає також як відносно самостійну складову частину (окрім майнових і особистих немайнових відносин) приватні організаційні відносини. При цьому приватні організаційні відносини в предметі цивільного права підрозділяються на два види: 1) внутрішньофірмові (корпоративні) відносини; 2) відносини по встановленню ділової співпраці з контрагентами за межами

організації (зовнішні міжсуб'єктні організаційні відносини)⁷. При цьому всі вони також засновані на вищевказаних принципах.

Отже, специфіка суспільних відносин, які складають предмет цивільного права, відображається у принципах цивільного права, які пронизують всі його норми, спрямовані, у свою чергу, на регулювання цих відносин. Тобто предмет цивільного права та його принципи знаходяться у тісному взаємозв'язку.

Цивільно-правові принципи слід розглядати в нерозривному зв'язку з системою відносин, що становлять елементи предмета цивільно-правового регулювання (майнові й особисті немайнові відносини). Ці відносини, по-перше, істотно впливають на формування початкових передумов, які лежать в основі цивільно-правових принципів; по-друге, є початковою категорією, генетичною клітинкою принципів цивільного права; по-третє, знаходяться поза межами цивільно-правової матерії і є чинником, що визначає суть і зміст цивільно-правових принципів, і об'єктом дії останніх. Це означає, що відносини, які становлять предмет цивільно-правового регулювання, і принципи, що ними виражаються, існують в органічному взаємозв'язку, взаємодії. Між предметом цивільно-правового регулювання і цивільно-правовими принципами існує взаємозв'язок, що характеризується відповідністю, яка викликана певною схожістю, спорідненістю їх природи. Водночас слід мати на увазі, що хоча суспільні відносини, які становлять предмет цивільно-правового регулювання, і виражають цивільно-правові принципи, проте вони до них не зводяться і не тотожні їм.

Будучи виражені в об'єктивних формах, принципи цивільного права стають відносно самостійними явищами. Володіючи відносною самостійністю, принципи здатні активно впливати на суспільні відносини, що регулюються цивільним правом. Зазначена дія виражається двоюко: з одного боку, цивільно-правові принципи зумовлюють можливість і необхідність доцільної діяльності суб'єктів цивільного права шляхом участі їх в різноманітних цивільних правовідносинах, з другого – цивільно-правові принципи сприяють становленню (в межах існуючих видів) нових різновидів суспільних відносин⁸.

Аналіз співвідношення принципів цивільного права і цивільно-правових норм дозволяє знайти загальні однорідні ознаки і різні характерні риси, властиві як одній, так й іншій категорії. На думку В. В. Лазарева, це співвідношення виявляється у такому.

По-перше, принципи цивільного права і цивільно-правові норми існують в тісній єдності, що є органічним взаємозв'язком – взаємопроникненням і взаємопродовженням один одного. Єдність принципів та норм виявляється у тому, що принципи цивільного права закріплюються, виражаються і відображаються в цивільно-правових нормах, причому не тільки в одиничних, а й у множині їх.

По-друге, принципи цивільного права, як і цивільно-правові норми, відображають суть і закономірності розвитку суспільних відносин, що регулюються галуззю цивільного права. Проте вони, на відміну від цивільно-правових норм, виражають закономірності глибшого порядку, через що за своїм змістом ширші за ці норми, а останні складніші за структурою і багатші за змістом.

По-третє, принципи, як і норми, мають загальну об'єднуючу їх основу, якою є нормативність. Принципи є нормативно-керівними положеннями, що закріплені, виявляються або відображаються як у цивільно-правових нормах, так і в системі цивільного права в цілому, оскільки вони є регуляторами поведінки суб'єктів цивільного права. Участь принципів у правовому регулюванні суспільних відно-

син забезпечується завдяки нормативності, яка характеризується як вища узагальнююча властивість порівняно з нормативністю конкретних правових норм. Нормативність принципів цивільного права виступає як провідна властивість, відображаючи специфічні риси суті їх, а отже, і суті самого цивільного права.

По-четверте, система принципів цивільного права в цілому є щодо цивільно-правових норм базою цивільно-правового регулювання. Тому «дефектність» окремих правових норм, їх «застарівання» не можуть завдати особливої шкоди повноті та якості цього регулювання, якщо воно здійснюється на основі цивільно-правових принципів⁹.

Як зазначає Є. Р. Сушко, зазвичай з метою розмежування принципів права від норм права в юридичній літературі фігурує така ознака, як найзагальніші риси принципів права¹⁰. Так, О. Ф. Скакун, відрізняючи норми права від принципів права, вказує на такі їхні риси: 1) розчиняються в безлічі норм, пронизують усю правову матерію; 2) є стрижнем усієї системи права, додають правової логічності, послідовності, збалансованості; 3) мають вищий рівень абстрактності від регулюваних відносин, звільнені від конкретики та подробиць; 4) виступають як загальне мірило поведінки, не вказуючи прав та обов'язків; 5) є позитивним зобов'язанням, і як таке набувають особливого рівня права, що постає над рівнем норм, визначають їхню ціннісну орієнтацію (спрямованість); 6) не володіють способами регулювання, їхнім провідним елементом є повинність (те, що має бути), яка безпосередньо відображає наявну в конкретному суспільстві систему цінностей та обґрунтовується нею; 7) є відправним началом при вирішенні конкретних юридичних справ, особливо при застосуванні аналогії закону в разі наявності прогалини в законодавстві¹¹.

М. Н. Марченко та В. К. Бабаєв виокремлюють такі характерні ознаки принципів права, що відрізняють їх від норм права: 1) відсутність санкцій, а нерідко й інших елементів норм (гіпотези чи диспозиції) (М. Н. Марченко); 2) наділення високим рівнем узагальнення та абстрагування, і, як правило, необхідність їх конкретизації та деталізації в процесі застосування; 3) значна стійкість, стабільність, фундаментальність; 4) вони здебільшого виражаються у максимально загальних та універсальних нормативних розпорядженнях, на їхній основі формуються ті чи інші системи, галузі й інститути права; 5) мають об'єктивно-суб'єктивні особливості (об'єктивні – зумовлені реально наявними економічними, соціальними, національними та іншими суспільними відносинами, суб'єктивні – існують у зв'язку з тим, що принципи права та формально-юридичні джерела, що їх закріплюють, є результатом свідомої, вольової дії правотворчих органів)¹².

На думку А. В. Колесникова, характер взаємозв'язку принципів права та норм права далеко не такий простий, як може здатись на перший погляд. Принципи, як правило, формують і відображають лише позитивні засади суспільного буття, тоді як норми права в своїх диспозиціях можуть містити правила поведінки, які засуджуються суспільством¹³.

Норми і принципи, зазначає А. В. Колесников, володіють певною мірою обов'язковості, але ступінь її у них різний. Якщо провести їх коротке порівняння, то можна дійти висновку, що розглядати принцип як вимогу було б не зовсім правильно. Виступаючи як регулятор поведінки, він більше заснований на внутрішньому велінні, а вимога – елемент зовнішньої властивості.

Кожний з принципів права має складну будову. Він складається з юридичних імперативів, які тісно взаємопов'язані та взаємодіють між собою. Разом з нормами права, закріпленими в законодавстві, початкові фундаментальні положення

складають найважливіший елемент змісту права. Тому принципам права властиво багато рис, характерних для права в цілому. Від норм вони відрізняються тим, що не містять санкцій, а нерідко й інших елементів структури норми (гіпотезу або диспозицію).

На відміну від норм, принципи права мають фундаментальний характер і виражаються, як правило, в максимально загальних і універсальних нормативних розпорядженнях. У разі виявлення невідповідності тих або інших норм принципам права законодавець повинен відмінити вказані норми або змінити їх зміст, привести їх у відповідність з чинних нормативно-керівних положень¹⁴.

Як зазначає Н. Ю. Голубева, будь-яка норма цивільного права не може суперечити його принципам, наприклад закріплювати нерівноправне положення учасників майнових відносин або порушувати свободу договору, надавши органам державної влади право контролю за цією стороною діяльності фізичних і юридичних осіб. Інакше норма є або законотворчою помилкою, або нормою адміністративного права чи іншої галузі публічного права, методом правового регулювання яких характеризується нерівністю учасників правовідносин і наявністю державного контролю¹⁵.

Слід звернути увагу на той факт, що у нормах цивільного права відображаються не лише принципи, закріплені у засадах цивільного законодавства, але й ті, що існують у формі правових ідей. Так, наприклад, значна кількість норм цивільного права сформувалася під впливом ідеї моральності.

Як зазначає С. Шимон, законодавець приймає, змінює чи скасовує цивільно-правові норми з урахуванням вимоги моральності. При цьому з точки зору відповідності ідеї моральності вона пропонує виділяти кілька груп норм.

По-перше, це норми, ефективність яких не залежить від відповідності їх змісту вимогам моралі (морально іррелевантні): вони визначають сферу, часову та просторову межі дії цивільного законодавства, підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, види (класифікацію) певних цивільно-правових явищ і категорій, норми-дефініції тощо.

По-друге, це норми, які як необхідне повинні втілювати ідею моральності; во-ни встановлюють конкретні права та обов'язки учасників цивільних правовідносин; у деяких з цих норм закладено повну або ж часткову суперечність із принципом моральності (морально релевантні).

По-третє, це норми, які за своїм змістом не пов'язані з ідеєю моральності, однак їх правильне застосування неможливе без звернення до неї, зокрема норми, в яких використано морально-оціночні поняття: «розумно», «розумні витрати», «розумне ведення справ», «розумна плата», «розумна ціна», «розумний строк», «розумний час», «нерозумне здійснення права», «звичай ділового обороту», «звичайно», «вимоги, що звичайно ставляться», «звичайний спосіб», «звичайне ви-користання» та ін.¹⁶

Проведений С. Шимон аналіз окремих норм ЦК України дозволив їй виявити, як ідея моральності вплинула на їх зміст. Наприклад, відповідно до ч. 5 ст. 203 ЦК України правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені, – таким чином результат дій, які мають юридичне значення, виправдовуватиме очікування учасників, отже, покращить їх життя. Відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК України у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину – це сприяє благо, бо забезпечуються майнові інтереси всіх учасників,

кожен з яких виявиться у такому стані, в якому він перебував до укладення правочину, отже, він нічого не втратить. Згідно з ч. 1 ст. 337 ЦК України особа, яка знайшла загублену річ, зобов'язана негайно повідомити про це особу, яка її загубила, або власника речі й повернути знайдену річ цій особі – позитивна спрямованість очевидна, адже майно повертається особі, яка має на нього права; привласнення чужого завжди негативно оцінювалося суспільством і є аморальним вчинком.

Моральність виявляється вже у спрямуванні кожної норми, яка встановлює правила поведінки суб'єкта цивільного права, на настання відповідного належного правового результату, а норми, яка визначає правовий режим об'єкта, – на те, щоб він міг бути коректно використаний для досягнення мети і задоволення інтересів особи тощо.

Отже, ідея моральності значною мірою визначає формування змісту тих норм цивільного права, які встановлюють права та обов'язки учасників, детермінує розвиток цивільного права як системи та забезпечує її ефективність¹⁷.

Визначаючи співвідношення принципів та норм цивільного права слід також відрізнити правові презумпції, які також впливають на зміст цивільно-правових норм. Співвідношення правових презумпцій та норм цивільного права зводиться до того, що законні неспростовні презумпції: а) явно не виражені в законі, а виводяться з комплексного аналізу норми права; б) виражаються не законом, а покладені в основу норми права (комплексу норм) законодавцем, відповідно до соціального значення суспільного життя. Норми права завжди прямо і явно визначені й формально зафіксовані. Вони є «голим імперативом», в основі якого пряма воля законодавця визначити, так чи інакше, своє ставлення до можливого збігу обставин, ситуації.

У цілому співвідношення норми права і законної неспростовної презумпції можна визначити як причину і наслідок, логічне співвідношення посилення і висновку, необхідності й результату¹⁸.

Слід враховувати співвідношення принципів і презумпцій у праві. Повне отожднення принципів і презумпцій представляється неправильним, оскільки лише окремі, загальноправові презумпції певною мірою можна розглядати як принципи права і насамперед презумпцію добросовісності і розумності. Відмінності між презумпціями і принципами кореняться в самому визначенні цих понять.

Під презумпцією розуміється припущення високого ступеня узагальнення про наявність або відсутність юридичних фактів, що підтверджується тривалою практикою і, звичайно, спостережуваним зв'язком між явищами. Принцип же – це загальна засада. Основна відмінність між ними полягає у тому, що принцип неспростовний, а презумпція може бути спростована¹⁹.

Отже, проведений аналіз дозволяє стверджувати, що принципи цивільного права, його предмет та норми знаходяться у тісному діалектичному зв'язку. Вони взаємозалежні та взаємозумовлені, при цьому принципи визначають основний зміст цивільного права як такого, пронизують усі його структурні елементи, визначають особливості регулювання відносин, які складають його предмет. На зміст цивільно-правових норм впливають принципи цивільного права – як закріплені у засадах законодавства, так і не закріплені в них, у тому числі такі, що існують на рівні правових ідей.

1. *Калмыков Ю.Х.* О значении общих положений гражданского законодательства // ГК России. Проблемы. Теория. Практика: Сборник памяти С.А. Хохлова / Отв. ред.

- А.Л. Маковский. – М.: Родос, 1998. – 523 с. **2.** *Братусь С.Н.* Предмет и система советского гражданского права. – М.: Госюриздат, 1963. – 196 с. **3.** *Бирюков І.* Предмет і метод приватного права // Право України. – 2002. – № 1. – С.35; *Иоффе О.С.* Советское гражданское право: Курс лекций: Общая часть. Право собственности. Общее учение об обязательствах: Учебное пособие / Отв. ред. А.К. Юрченко. – Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1958. – С.6. **4.** *Предмет*, метод и принципы гражданского права // Электронный ресурс – Режим доступа: http://lawtoday.ru/gazdel/biblio/pravoved/DOC_075.php. **5.** Там само. **6.** Там само. **7.** *Кирилов В.А.* Предмет частного права : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2001. – 25 с. **8.** *Основы права*: Учебн. пособие для средних специальных учебных заведений. – 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юристъ, 1996. – 296 с. **9.** Там само. **10.** *Сушко С.Р.* Дослідження принципів права (деякі загальнотеоретичні аспекти) // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 4. – С. 48. **11.** *Скаун О.Ф.* Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – С.221-222. **12.** *Общая теория государства и права*: Акад. курс : В 3 т. / Отв. ред. М. Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Т. 2. – М.: Норма, 2001. – С.76-77; *Теория государства и права*: Учебник / Под ред. В.К. Бабаева. – М.:Юристъ, 2003. – С.224-225. **13.** *Колесников А.В.* Конституционные принципы муниципального права // Правовая политика и правовая жизнь. – 2006. – № 1. – С. 21; *Нормы советского права* / Под ред. М.И. Байтина, В.К. Бабаева. – Саратов: Изд. Сарат. ун-та, 1987. – С.67. **14.** *Теория государства и права*: Учебник / Под ред. В.К. Бабаева. – М.:Юристъ, 2003. – С. 224; *Колесников А.В.* Конституционные принципы муниципального права // Правовая политика и правовая жизнь. – 2006. – № 1. – С. 22. **15.** *Голубева Н.Ю.* Принципи цивільного права як методологічна основа цивільного права України // Актуальні проблеми держави і права. – 2007. – Вип. 33. – С. 21. **16.** *Шимон С.* Вплив ідеї моральності на розвиток цивільного права та формування змісту цивільно-правових норм // Юридична Україна. – 2008. – № 4. – С. 78. **17.** Там само. – С. 79-81. **18.** *Фетисов А.К.* Неопровержимые презумпции в праве России // Юрист. – 2005. – № 6. – С. 20. **19.** *Основы права*: Учебн. пособие для средних специальных учебных заведений. – 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юристъ, 1996. – 296 с.